

12. *Тимофеевко В. И.* Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII в. — К., 1984.
13. *Трошкіна О. А.* Особливості семантики у формуванні образу представницької архітектури України: Автореф. дис. канд. архітектури. — К., 2006.
14. *Черкес Б., Гофер Е.* Галицький сейм. Львівський національний університет ім. Івана Франка. — Львів, 1999.

TOWN PLANNING ASPECTS OF ARCHITECTURE OF UNIVERSITY CENTRES IN UKRAINE

Olena Olkhovska

Annotation. The special aesthetic quality of architectural form- representativity is observed. The characteristic peculiarities of the representative architecture in the city surroundings by giving the example the university centres in Ukraine are manifested.

Key words: architecture, architectural form, representative architecture, university centre.

УДК 725.182(477.8)“08/09”

Ольга Пламеницька

кандидат архітектури, НАОМА

До питання про розвиток мурованих фортифікацій Західної України в IX–XIII ст.

Анотація. У статті порушено проблему необхідності перегляду стереотипів щодо формування мурованих фортифікацій України з істотним запізненням порівняно із західноєвропейськими країнами. На підтвердження правомірності заглиблення хронології цього явища представлено дані архітектурно-археологічних досліджень замку в Кременці на Волині, які засвідчують про існування мурованого замку на горі королеви Бони в IX–XIII ст. Стверджується факт ґрунтовної розбудови замку в XIV ст. на засадах нової просторової концепції.

Ключові слова: фортифікація, монгольська навала, архітектурно-археологічні дослідження, Кременецький замок.

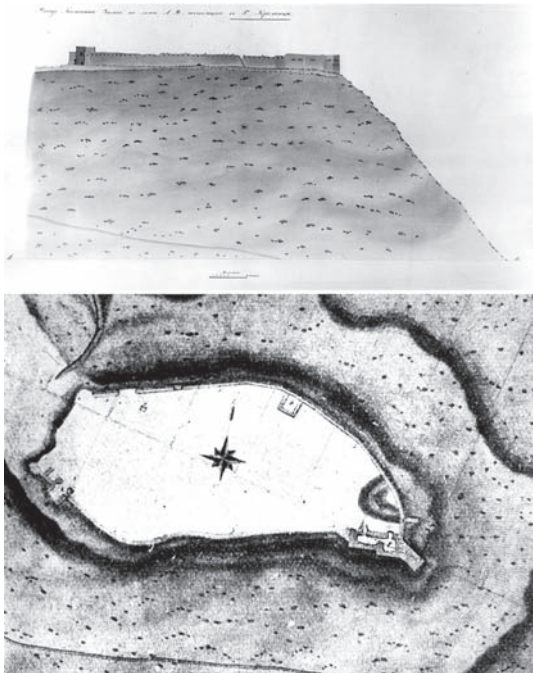
Розвиток фортифікації України за княжої доби та часів середньовіччя в українському архітектурознавстві досі становить малодосліджену проблему, щодо якої існують за давнини стереотипи поглядів, спричинені тенденційним ставленням до української будівельної культури як похідного явища від прогресивніших культур. З XIX ст., коли відбувалася русифікація західноукраїнських територій¹, і дотепер, коли спостерігаються спроби полонізувати вагомими досягненнями архітектури й будівництва на українських землях, простежується тенденція запізнювати всі значущі

явища щодо східних і західних прототипів з інтервалом від декількох десятиріч до майже двох століть. Це стосується, зокрема, оборонного будівництва: при датуванні міських укріплень та замків України дослідники часом виявляють таку обережність², яка практично виштовхує українську фортифікаційну школу на узбіччя еволюції фортифікації та нівелює внесок будівничих українських замків у розвиток європейського фортецебудування³.

Російські дослідники фортифікації дійшли висновку, що на Русі знали каменеметальну артилерію ще в середині XII ст., перед монгольською навалою 1240 р. Монголи успішно використовували металеву техніку для штурму давньоруських фортець, зокрема Південно-Західної Русі. Зберігся опис штурму 1259 р. укріплень Луцька монгольським загоном, очолюваним воеводою Куремсою, під час якого застосовувалися каменеметальні машини — “пороки”. Як зазначає А. Кирпичников, у період окупації Русі монголами розвиток металевих машин не лише не переривався, а був прискорений потребами оборони краю. Передовим регіоном, де в 1340–1360-ті роки широко використовувалися каменеметальні машини, була Південно-Західна Русь⁴, зокрема Волинь та Поділля. Обидва ці регіони історично пов’язані з Галицько-Волинським князівством — Волинь перебувала у його складі, а Поділля входило до сфери військово-політичного впливу⁵. Реакцією фортифікаторів Русі на появу штурмових машин стали розвиток будівельної та військової техніки, модернізація укріплень, поширення мурованого оборонного будівництва, диференціація частин укріплень на активну і пасивну оборону⁶.

Доречно провести паралель: якщо потужний злет фортифікації Західної Європи в XI–XIII ст. був спричинений хрестовими походами проти мусульман, то для Південно-Західної Русі поштовхом для інтенсивного розвитку оборонного будівництва стали монгольська навала 1240 р. та півтора століття золотоординської окупації — з середини XIII до кінця XIV ст. Волинь і особливо Поділля за часів, які в історії України вважаються ординсько-литовськими (друга половина XIII–XIV ст.), чолом стали супроти Золотої Орди, захистивши християнський світ Західної Європи від мусульман. Вони сформували на межі з кочовим степом своєрідну буферну зону, яку можна назвати “щитом Європи”, виживаючи і вдосконалюючи оборонну систему в умовах перманентного військового протистояння.

Одним з ключових елементів оборонної системи Волині, на пограниччі з Поділлям, був Кременець. Це місто неодноразово, починаючи з XI ст., згадується в літописах і працях середньовічних європейських хроністів; тут існував один з найпотужніших замків на західноукраїнських теренах. Час появи кременецького замку істориками XIX ст. обмежується досить широким хронологічним інтервалом — від IV–V ст. до XIV ст.⁷ Питання датування замку в літературі спеціально не ставилося; побіжно його торкалися дослідники в працях ширшого історичного контексту.

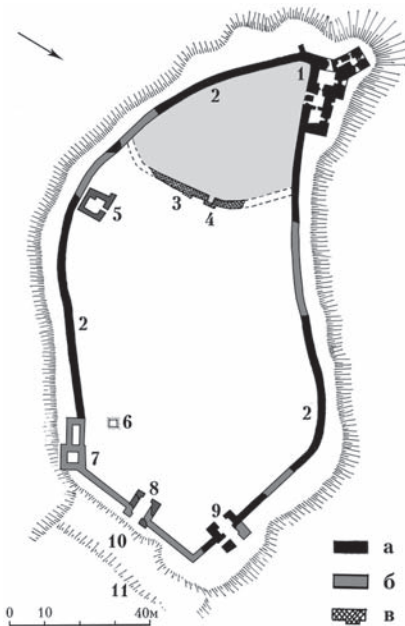
Іл. 1. Замок на горі королеви Бони. Фасад, план.
Кресленник другої половини XIX ст.

В результаті архітектурно-археологічних досліджень 1973–1974 рр. замку в Кременці це питання отримало несподівану, але науково обґрунтовану відповідь: наприкінці XIII і в XIV ст. було проведено масштабну розбудову існуючих з княжої доби (IX–XII ст.) мурованих укріплень на горі королеви Бони⁸ (іл. 1). Виявлений Є. Пламеницькою на території замку оборонний мур завтовшки 1,8 м, що обмежував із заходу давнє мисове ядро, перетинаючи замковий двір уперек з півдня на північ (іл. 2, 3), за археологічними знахідками⁹ було віднесено до IX ст. У створі цього муру стояла невеличка прямокутна (3×3 м) тристінна відкрита зсередини вежа,

що виступала на напільний бік на 1 м (іл. 4). Таким чином, давнє ядро замку княжих часів становило типове трикутне в плані мисове укріплення (довжина боків — 40, 50 та 60 м). Воно займало менше третини площі середньовічного замку.

У зв'язку з цими відкриттями доречно навести інформацію істориків XIX — початку XX ст. (яка здебільшого викликає сумніви), які пов'язували заснування кременецького замку з періодом заселення краю західнослов'янськими племенами дулібів¹⁰. Якщо замок на той час вже існував, то у складі волинських земель належав до Київської Русі. Ш. Окольський згадує Кременець у зв'язку з походом польського короля Болеслава Смялого на Волинь та Київ¹¹; на його думку, замок (“castrum Cremenecensi”) в цей час вже існував і перебував під управлінням боярина з роду Денисків-Мокосіїв гербу Вукри¹². Часом Київської Русі датують появу замку Г. Любомирський та Г. Логвин¹³.

Подією, яка спричинила зміну концепції укріплення і його масштабну розбудову, могла стати руйнація фортець у Галицьких та Волинських землях на вимогу монгольського хана Бурундая, яку літописи відносять

Іл. 2. План Кременецького замку з нанесенням основних існуючих та відкритих археологічними розкопками споруд:

1 — Західна башта (башта над новим будинком); 2 — оборонні мурі XIII–XIV ст.; 3 — оборонний мур IX ст.; 4 — башта IX ст.; 5 — невідома споруда; 6 — студня; 7 — підземні залишки нової споруди; 8 — стара надбрамна башта (Черлена); 9 — надбрамна (Шляхетська) башта; 10 — оборонний рів; 11 — “шия” гори; а — існуючі споруди; б — втрачені в надземній частині споруди; в — археологічно відкриті споруди. Опрацювала О. Пламеницька

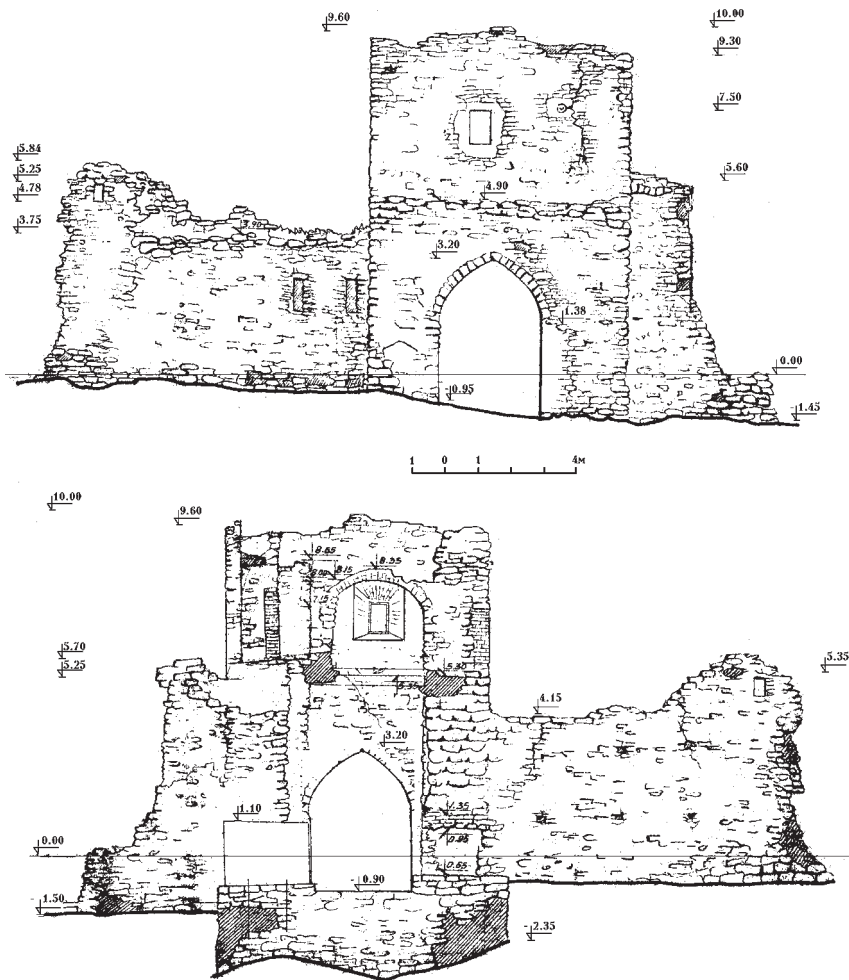

Іл. 3. Археологічно відкритий оборонний мур замку першого будівельного етапу (IX ст.). Вид на південь. Фото Є. Пламеницької, 1974

Іл. 4. Давня тристінна вежа (IX ст.) в оборонному мурі. Вид на схід. Фото Є. Пламеницької, 1974

до 1259–1260 рр.¹⁴ Відновлення замкових укріплень відбувалося вже на засадах нової концепції, що передбачала освоєння усїєї площадки гори. Часовий інтервал, упродовж якого було реконструйовано замок, різні джерела пов’язують з будівельною діяльністю племінника Данила Галицького Іоана Володимирівна Васильковича або сина Мстислава Даниловича і датують періодом 1290–1340 рр. У будівельній біографії напівзруйнованої надбрамної Шляхетської башти (іл. 5), яка стоїть в північно-східній частині середньовічного замку, було виявлено чотири етапи (дослідження

Іл. 5. Надбрамна Шляхетська башта. Обмір А. Тюпича, С. Буркацького, Н. Ширіної, О. Пламеницької. 1974. Кресленник О. Пламеницької

Є. Пламеницької), що засвідчило тривалий час формування укріпленого периметру замку в межах верхньої площадки гори. Також було відкрито залишки раніше невідомих споруд поза межами давнього ядра замку, зо-

крема первісної надбрамної Черленої вежі, що стояла по осі втраченого в надземній частині східного замкового муру (іл. 6).

Без перебільшення знакове в масштабах України відкриття мурованого замку IX ст., який займав невеличку частину території середньовічного замку на верхній площадці гори Бони, було належно оцінене лише науковою елітою археології та архітектурознавства¹⁵, проте в ширших масштабах залишилося непоміченим, внаслідок чого Кременецький замок і досі є недослідженим, і, поза тим, потребує проведення консерваційних та реставраційних робіт.

Невдача Данила Галицького в організації відсічі монголам спричинила утвердження влади Орди над Південно-Західною Руссю¹⁶. Монгольську проблему не вирішили й нащадки його, останні з яких, правнуки Лев II та Андрій, загинули 1323 року, правдоподібно, в битві з татарами.

Разом з тим, на другу половину XIII — початок та першу половину XIV ст. припадає масове зведення на Волині мурованих (кам'яних та цегляних) веж-“стовпів“: 1273 р. — у Кам'янці-Литовському, 1288 — у Берест'ї, 1291 — у Чорторийську, а на зламі XIII–XIV ст. — у Белавині, Столп'ї, Холмі, біля Угруська, в Любліні, Дрогобичі¹⁷. Попри скепсис деяких істориків, більшість архітекторів та реставраторів, які вивчали замкові укріплення в Луцьку, схильні відносити початкові етапи зведення їх до XIII ст.¹⁸ О. Годованюк слушно звертає увагу на наявність двох рівнів проїзду у в'їзній вежі Луцького замку, які належали двом послідовним будівельним етапам¹⁹.

Силове вирішення задавненої проблеми звільнення західноукраїнських теренів від монгольської окупації здійснили у XIV ст. литовські князі, які створили оборонну інфраструктуру Волині й Поділля. У ранню литовську добу (друга половина XIV ст.) військова архітектура перейшла у завершальну стадію розвитку укріплень епохи довогнепальної зброї. В цей період, спираючись на європейський досвід і засадничі принципи будівництва мурованого феодального замку як об'єкта довгочасної оборони, фортифікаційні системи вдосконалювалися, демонструючи в

Іл. 6. Залишки старої надбрамної (Черленої) башти. Фото Є. Пламеницької, 1974

умовах розмаїтої природної топографії розвинену розпланувальну, просторову, функціональну і будівельно-конструктивну типологію. Саме на цей час, вірогідно, припадає формування нової архітектурно-просторової концепції Кременецького замку.

Примітки

- ¹ Негативний вплив цього явища на розвиток досліджень оборонної архітектури західноукраїнських земель зазначив російський дослідник фортифікації П. О. Раппопорт (*Pannopom P. A.* Вольнские башни // Крепостные сооружения Древней Руси: Материалы и исследования по археологии древнерусских городов. — Материалы и исследования по археологии СССР. — № 31. — Москва: Изд-во АН СССР, 1952. — С. 202).
- ² Спотворена картина розвитку фортифікації на землях України спостерігається у деяких публікаціях останніх років. Приміром, автор ґрунтовної історичної монографії про Луцький замок П. Троневиц датує появу мурованого замку серединою XIV ст., доволі тенденційно витлумачуючи результати натурних досліджень замку істориками архітектури (Г. Логвином), археологами (М. Кучінко, М. Малевською), архітекторами-реставраторами (М. Говденко) та їхні висновки щодо наявності в основі цегляних споруд замку XIV ст. залишків кам'яних мурів попереднього будівельного періоду XIII ст. На наш погляд, його спроба об'єднати всі досліджені елементи замку в один будівельний період не є переконливою (див.: *Троневиц П.* Луцький замок. — Луцьк: Когеус-Діксон, 2003. — С. 18–20). Яскравим прикладом подібних казусів є й публікація С. Юрченка, який демонструє суто мистецтвознавчий підхід до комплексної пам'ятки фортифікації, датуючи перший етап будівництва замку — виключно за ренесансним білокам'яним декором оборонних башт — першими десятиліттями XVI ст. (див.: *Юрченко С. Б.* Перший прован Ренесансу на українських землях // Перспективні напрямки проектування житлових та громадських будівель. Зб. наукових праць. — Київ, 2005. — С. 138, 140). С. Юрченко не бере до уваги публікації архітектурно-археологічних досліджень замку, не враховує об'єктивні чинники — сліди численних перебудов, що диференціюються за муровальними розчинами, конструктивно-типологічними особливостями, готичними деталями тощо і свідчать, що ренесансний декор башт не належить до початкового етапу їх будівництва (*Пламеницька Є. М.* Дослідження Кам'янець-Подільського замку // Археологія. — № 16. — 1975. — С. 14–37).
- ³ Цю проблему розглянуто у низці публікацій автором цієї статті (див.: *Пламеницька О.* Висліди перспективи студій мурованого оборонного будівництва Поділля // Фортифікація України. Міжнародна конференція з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні. Матеріали. — Кам'янець-Подільський, 1993. — С. 5–8; *її ж:* Початок мурованого оборонного будівництва на Поділлі // Архітектурна спадщина України. — Вип. 1. — Київ, 1994. — С. 39–57; *Пламеницька О. А.* О хронологии и типологии средневекового оборонного зодчества Подолья // Архитектурное наследство. — № 43. — Москва, 1999. — С. 60–75). Постановку цієї проблеми та запропоновані напрями її вирішення підтримав І. Могитич, наголошуючи “потребу переосмислення заскоружлих стереотипів” (*Могитич І.* Оборонні вежі Галицької і Волинської земель XI — початку XVI ст. // Вісник інституту Укрзахідпроектреставрація. — № 11. — Львів, 2000. — С. 3).
- ⁴ *Кирпичников А. Н.* Метательная артиллерия Древней Руси // Метательная артиллерия и оборонительные сооружения Древней Руси: Материалы и исследования по археологии СССР. — № 77. — Москва, 1958. — С. 18–27, 40.
- ⁵ *Пламеницька О.* Кам'янець-Подільський. — Київ: Абрис, 2004. — С. 23–25.
- ⁶ *Кирпичников А. Н.* Вказ. праця. — С. 27.

- ⁷ *Lubomirski H.* Opisanie historyczne i topograficzne zamku Krzemienieckiego // *Sławianin*. — Т. II. — Львів, 1839. — С. 22–31; *Nowoszycki S.* Wiadomość historyczna o zamku Krzemienieckim na Wołyniu // *Biblioteka Warszawska*, 1848. — С. 535–551; *Niemcewicz J.* Podróże historyczne po ziemiach polskich między rokiem 1811 a 1828 odbyte. — Paryż — Petersburg, 1858. — С. 191–196; *Stecki T.* Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym. — Seria 2. — Львів, 1871. — С. 141; *Hoffmann K.* Krzemieniec. — Warszawa, 1909; *Karwiński D.* Opisania historyczne miejscowości nad Ikwą, ich przeszłość i teraźniejszość // *Przewodnik naukowy i literacki*. — XXV. — Cz. 1. — 1897. — С. 908–919; *Hoffman J.* Przewodnik po Wołyniu. — Warszawa, 1938. — С. 37–44.
- ⁸ *Пламеницька О.* Кременець. Замок // *Пам'ятки архітектури та містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання*. — К.: Техніка, 2000. — С. 237–239. Архітектурно-археологічні дослідження кременецького замку проведено в 1973–1974 рр. під керівництвом Є. Пламеницької. За браком коштів воно не продовжувалося. Археологічні знахідки передано до фондів Кременецько-Почаївського державного історико-архітектурного заповідника. Матеріали архітектурно-археологічної фіксації зберігаються в особистому науковому архіві автора.
- ⁹ Археологічний матеріал в межах давнього ядра Кременецького замку датовано доктором історичних наук, професором Г. Мезенцевою та археологом К. Гулалом 1974 р.
- ¹⁰ *Теодорович Н. И.* История города Кременца Волынской губернии. — Седлец, 1904. — С. 11; *Сендульский А.* Город Кременец // *Волыньские епархиальные ведомости*. — 1874. — № 11. — С. 417; *Nowoszycki S.* Wiadomość historyczna o zamku Krzemienieckim na Wołyniu — С. 536; *Hoffman K.* Krzemieniec. — С. 2.
- ¹¹ Час цієї події визначається в межах 1064–1073 рр.
- ¹² *Okolski S.* Orbis Poloni. — Tomus III. — Cracoviae, 1641. — С. 307.
- ¹³ *Lubomirski H.* Opisanie historyczne i topograficzne zamku Krzemienieckiego — С. 24; *Логвин Г. Н.* Архітектура XIV — першої половини XVI століття // *Історія українського мистецтва*. — Т. 2. — К.: УРЕ, 1967. — С. 22.
- ¹⁴ *Ипатьевская летопись* // *Полное собрание русских летописей*. — Т. 2. — СПб., 1846. — С. 198.
- ¹⁵ Висновки щодо подальших архітектурно-археологічних досліджень замку в Кременці доктора мистецтвознавства Г. Логвина (див. додаток).
- ¹⁶ *Егоров В. Л.* Историческая география Золотой Орды в XIII — XIV вв. — М.: Наука, 1985. — С. 189.
- ¹⁷ *Раппопорт П. А.* Волыньские башни // *Крепостные сооружения Древней Руси: Материалы и исследования по археологии древнерусских городов / МИА*. — № 31. — Москва: Изд-во АН СССР, 1952. — С. 220–221; *Годованюк О. М.* Вплив готики на муроване монументальне будівництво Волині кінця XIII–XVI ст. // *Архітектурна спадщина Волині*. Зб. наук. праць. — Рівне: ПП ДМ, 2008. — С. 9–12.
- ¹⁸ *Годованюк О. М.* Луцьк. Верхній замок // *Пам'ятки архітектури та містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання*. — К.: Техніка, 2000. — С. 85–86; *ї ж:* Вплив готики на муроване монументальне будівництво Волині... — С. 12; *Могитич І. Р., Могитич П. І.* Особливості техніки мурування і архітектурних форм галицько-волинського зодчества (X–XIV ст.) // *Археологія*. — 1990. — № 4. — С. 66; *Говденко М. М., Кучинко М. М.* Архітектурно-археологіческие исследования в Луцком замке // *Археологические открытия 1978 года*.
- ¹⁹ *Годованюк О. М.* Вплив готики... — С. 12.

ДОДАТОК

Рекомендації щодо подальших архітектурно-археологічних досліджень замку в Кременці

Розпочаті відділом Є. Пламеницької дослідження Кременецького замку принесли важливі хвилюючі відкриття. Поки що розкрита зовсім маленька частина площі — заледве 350 м² — як відкрилися зовсім несподівані факти. Первісний замок мав заледве 1/4 площі сучасного і займав західну частину [замку], свідченням чого є відкритий оборонний мур, що захищав дитинець зі сходу. Крім того, в'їзна башта, як виявилось, мала принаймні чотири будівельні етапи. Відкрили давній в'їзд, що знаходився проти “шиї” гори. Відкрита стара башта в цьому місці. Виявлені контури квадратного приміщення біля південного муру. Знахідки великої кількості археологічного матеріалу свідчать про те, що гора була заселена людьми принаймні з палеоліту, і за ним безперервно слідує інші культурні нашарування.

Проведені дослідження показують, наскільки важливим є продовження архітектурно-археологічних досліджень, бо тільки на підставі них і можна буде зробити справді наукову обґрунтовану реставрацію споруд замку.

Знайдені рештки мурів настільки важливі для архітектурно-будівельної біографії замку і для історії архітектури взагалі, що вимагає від нас зробити все можливе для їх збереження та експозиції.

Виходячи з важливого значення відкритих особливостей замку в Кременці, слід рекомендувати:

1. Відкриті розкопками участки мурів надмурувати на рівень денної поверхні, так як це є в Десятинній церкві в Києві, і таким чином дати можливість експонувати їх для відвідувачів.

2. В разі коли не буде цього зроблено — розкопки мусять бути негайно засипані, але з тим розрахунком, що вони можуть бути повторно розкриті для подальших робіт з консервації мурів і експозиції в майбутньому.

3. Негайно вжити заходів по укріпленню відкосів гори, відновленню захисного рослинного покриву і, особливо, — відводу опадів як з території замку, так і навколо мурів.

4. В світлі того, що Кременецький замок тепер вимальовується як унікальна архітектурно-археологічна пам'ятка і зважаючи на його архітектурно-історичну вагу та інтереси експозиції, порушити питання перед Держбудом УРСР про вивід з території Замкової гори ретрансляційного телевізійного вузла, що не сумісний як з музейно-експозиційною роботою в замку, так і в тому, що численні щогли наносять шкоду мистецькому обличчю пам'ятки.

5. Слід рекомендувати проведення подальших досліджень в'їздової башти з тим, щоб остаточно виявити всі її особливості та окремі будівельні етапи. Розробити заходи щодо їхнього виявлення і експонування для відвідувачів.

29.07.1973 р.

*Г. Логвин,
доктор мистецтвознавства*